

प्रयास, संसाधने व उपजीविका गट, पुणे

प्रस्तावना

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सत्तावन्न वर्षांनंतरही देशाची स्थिती आपण अभिमान बाळगावी अशी निश्चितच नाही. मानवी जीवनासाठी आवश्यक त्या किमान सुविधा देशातील अध्योपिक्षा जास्त जनतेपर्यंत आजदेखील पोहोचलेल्या नाहीत. ‘शायनिंग इंडिया’च्या पातळ अस्तरामागे विविध निकांवंवर जोखून पाहिल्यास देशाच्या लाजिरवाण्या स्थितीचे दर्शन घडते. त्यातच उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण यांच्या अंमलबजावणीनंतर वंचित घटकांची स्थिती अधिक खालावली आहे. गेल्या एक दशकाहून अधिक काळ जमातीकरणाचा प्रभाव अधिकच तीव्रतेने व वेगाने वाढत आहे. या पाश्वर्भूमीकर पर्यायी समाजरचनेच्या आजवर केल्या गेलेल्या मांडण्या नव्या संदर्भात तपासून घेत, आजच्या आव्हानांना तोंड देऊ शकेल अशी पर्यायी समाजरचनेची सखोल मांडणी करण्याची आत्यंतिक गरज आहे. या लेखामध्ये पर्यायी समाजरचनेच्या आर्थिक अंगाबाबत विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधुनिक काळातील समाजांमध्ये आर्थिक व्यवस्थेला मिळाण्या केंद्रीय स्थानाचा विचार करता पर्यायी समाजरचनेत आर्थिक व्यवस्थेचा विचार हा अत्यंत कठीचा मुद्दा ठरतो. पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेबद्दल आपल्याला जितकी जास्त स्पष्टता असेल तितक्या जास्त प्रमाणात आपल्या मांडणीत, व्यूहनीतीत आणि कार्यक्रमात ठाशीवपणा येईल व त्यांची विश्वासाहंता वाढेल. विविध संदर्भात अशा प्रकारे व्यापक मांडणी व त्यावर विचारविनिमयाची प्रक्रिया घडणे आवश्यक आहे असे वाटते.

भाग १: पूर्वचर्चा

युटोपिआ व संक्रमण

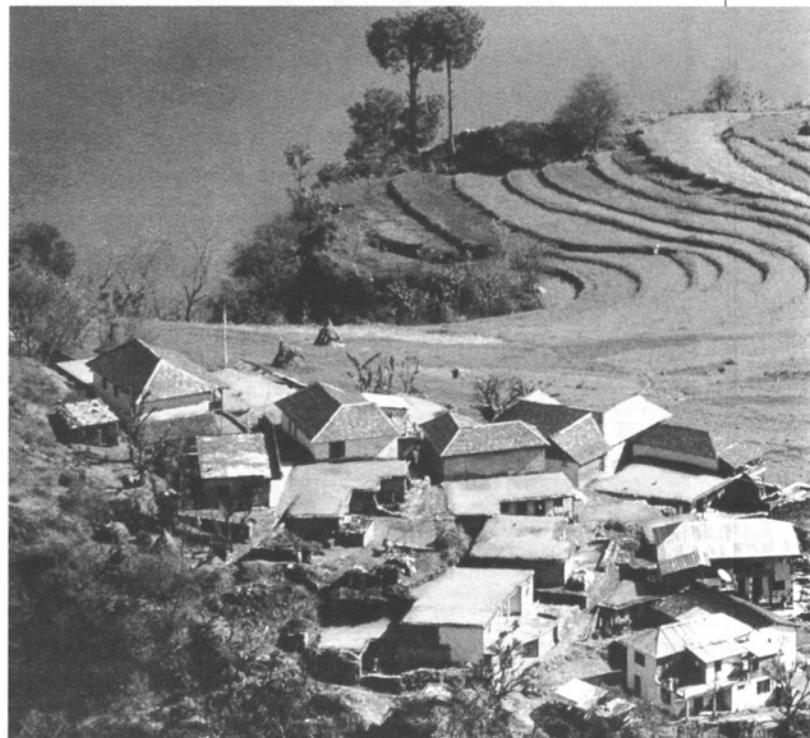
पर्यायी समाजरचनेबद्दल विचार करताना दोन टप्प्यांत हा विचार करायला हवा. एक टप्पा म्हणजे युटोपिआ किंवा आदर्श स्थिती. समाजाची आदर्श स्थिती कशी असावी याचे आपल्या मनात असणारे स्वप्न म्हणजे युटोपिआ होय. परंतु आपल्या आजच्या वास्तव परिस्थितीचा आणि आव्हानांचा विचार करता अशा युटोपिआची मांडणी अनेकदा अशक्य व अप्राप्य वाटू शकते. त्यामुळे पर्यायी समाजरचनेकडे जाण्याच्या वाटेवरचा आणखी एक मधला टप्पा विचारात घेणे आवश्यक आहे. या टप्प्याला ‘संक्रमणाचा टप्पा’ असे म्हणता येईल. संक्रमणाचा टप्पा असा असेल की जिथे पोहोचणे आजच्या परिस्थितीत अतिशय कठीण, दम काढणारे वाटेल, पण अशक्य, अप्राप्य आणि अव्यवहार्य वाटणार नाही. मात्र या टप्प्यावर गेल्यावर युटोपिआ गाठणे अधिक शक्य वाटू शकेल. यामुळे संक्रमण टप्पा व त्याआधीचा संक्रमणकाळ यांविषयीचे विवेचन महत्त्वाचे ठरते.

पर्यायी समाजरचनेचे आर्थिक स्वरूप

पर्यायी समाजरचनेबाबत विचार करताना अनेकदा ह्या टप्प्यांचा स्पष्टपणे विचार न करता मांडणी केली जाते. खरेतर, पर्यायांचा, त्यांच्या शक्याशक्यतेचा विचार करताना संक्रमणाच्या या टप्प्याबद्दल सखोल व विस्तृत मांडणी केली जाणे गरजेचे आहे. श्रुत तात्याप्रमाणे दिशादर्शन करणे व वाटचालीला प्रेरणा देणे हे युटोपिआतल्या स्वप्नचित्राचे काम आहे. मात्र पर्यायावरील चर्चा गंभीरपणे करण्यासाठी संक्रमणाच्या टप्प्याबाबत नेमकेपणाने बोलणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सदर व्यवस्थेचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गाभ्यातील मूल्यधारणा

सदर लेखात आपण जरी आर्थिक अंगाबाबत विचार करणार असलो तरी त्यामागील मूल्यात्मक गाभा महत्त्वाचा आहे. या लेखाच्या मर्यादित मूल्यात्मक गाभ्याविषयी विस्तृत विवेचन करणे शक्य नसले तरी आपल्या पर्यायी रचनेच्या गाभ्यातील किमान मूल्यधारणा प्रथम स्पष्ट करून त्याआधारेच पुढील मांडणी करणे योग्य ठरेल. त्या दृष्टीने, ‘जात, वर्ग, लिंगभाव, निसर्ग या सर्व प्रकारांच्या शोषणाचा अंत’ होईल, अशा प्रकारच्या समाजरचनेकडे वाटचाल करणे हे आपले उद्दिष्ट असायला हवे असे म्हणता येईल. (ही किमान मूल्यधारणा स्पष्ट असली तरी या लेखाच्या मर्यादित शोषणाच्या या सर्व रचनांचा विचार, विश्लेषण व त्याला पर्याय याचे विवेचन करणे शक्य नसल्याने फक्त आर्थिक अंगावरच सर्व भर दिलेला आहे.)

अंतिम उद्दिष्ट

या किमान मूल्यधारणेच्या आधारे जी आर्थिक व्यवस्था उभी करायची तिचे उद्दिष्ट काय असावे? हेही स्पष्ट करायला हवे. सध्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचे एकमात्र महत्वाचे उद्दिष्ट 'बृहत् आर्थिक वाढ' (मॅक्रो इकॉनॉमिक ग्रोथ) साध्य करणे हे असल्यामुळे त्याचे अनेक गंभीर आर्थिक-सामाजिक-राजकीय परिणाम आपण भोगत आहोत. पर्यायी समाजरचनेचे अंतिम उद्दिष्ट 'सर्वाना सर्वांतीने स्वतंत्र, समृद्ध व सन्मानपूर्ण जीवन जगता येणे' असे असावे असे म्हणता येईल. यानुसार, आर्थिक व्यवस्थेचे उद्दिष्टदेखील याला पूरक असे असावे लागेल. त्या दृष्टीने पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचे उद्दिष्ट 'समाजातील सर्वांच्या, पण प्राधान्याने वंचित घटकांच्या वांछनीय अशा सर्व भौतिक गरजा पूर्ण करणे तसेच त्यांच्या इतर गरजांसाठी आवश्यक त्या भौतिक वस्तू व सेवा निर्माण करणे व पुरविणे' असे असेल. अर्थात, आपण येथे फक्त आर्थिक आयामाचा विचार करीत असलो तरी पर्यायी समाजरचनेकडे जाताना राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक असे सर्वच आयाम महत्वाचे असून या इतर आयामांवरही काम करण्याची गरज आहे हे विसरून चालणार नाही.

संक्रमणकालीन उद्दिष्ट

१४

पर्यायी समाजरचनेच्या संक्रमणकालीन टप्प्यावर आपण भर देणार असल्याने 'समाजातील सर्वांच्या सर्व वांछनीय भौतिक गरजा पूर्ण करणे' या अंतिम उद्दिष्टाच्या आधीचे उद्दिष्ट निश्चित करावे लागेल. 'सर्व वंचितांना उपजीविकेची सुरक्षितता अथवा खात्री देणे' हे संक्रमणकालीन आर्थिक व्यवस्थेचे सर्वांत प्राधान्याचे उद्दिष्ट असावे असे म्हणता येईल. येथे 'उपजीविका' म्हणजे 'किमान गरजा भागविणे' ही व्याख्या गृहीत घरलेली नाही. त्याएवजी उपजीविका म्हणजे 'सुरक्षित, समाधानी व सन्मानपूर्ण जीवन' अशी व्याख्या केलेली आहे. अशा जीवनात पुरेसे व पौष्टिक अन्न; त्या ठिकाणच्या भौतिक व सामाजिक परिस्थितीनुसार पुरेसे वस्त्र; पिण्याचे शुद्ध व स्वच्छ पाणी; सर्व ऋतूंमध्ये पूर्ण निवारा देईल असे घर; योग्य, पुरेशी व वेळेवर मिळणारी वैद्यकीय मदत आणि घरातील सर्व मुलांना पुरेसे शिक्षण यांचा समावेश व्हायला हवा. या सान्या गरजा पूर्ण होणे म्हणजे उपजीविकेची पूर्ती होणे असे म्हणता येईल.

यापुढील पायरी म्हणजे उपजीविकेची सुरक्षितता होय. वंचित घटकांवर त्यांच्या विविधांगी दुर्बलतेपायी अस्मानी, सुलतानी व शारीरिक संकटांचे सतत आघात (उदा. आजारपण, अपघात, मृत्यू, अवर्षण, पूर, दंगली इ.) होत असतात. ह्या आघातांच्या काळात ह्या कुटुंबांना किमान गरजादेखील पूर्ण करणे कठीण होऊन बसते. त्यामुळे मिधेपणा व वंचिततेचे चक्र अव्याहत

चालू राहाते. स्वतःवरील अन्याय, अत्याचारांचा मुकाबला करणे या चक्रात अडकलेल्या वंचितांना अशक्य होऊन बसते. किंत्येकदा ह्या आघातांच्या काळात कुटुंबाची पूर्णतः वाताहत होते. हे लक्षात घेऊन 'उपजीविकेच्या सुरक्षितते'चा विचार केला आहे. ह्या आघातांच्या काळातही उपजीविकेच्या सर्व(किमान नव्हे) गरजा भागतील अशी परिस्थिती असणे म्हणजे 'उपजीविका सुरक्षितता' असणे. यासाठी संकटाच्या काळात विकता येईल अशी मालमत्ता (अॅसेट) अथवा वापरण्यासाठी बेगमी (स्टॉक) वंचित कुटुंबाकडे असायला हवी. मात्र अशी मालमत्ता वा बेगमी तयार होण्यासाठी संकट नसतानाच्या काळात त्यांच्या उपजीविकेतून त्यांच्या तत्कालीन गरजा भागून वाढावा (सरप्लस) निर्माण होईल एवढे उत्पन्न त्यांना मिळायला हवे.

'आर्थिक व्यवस्था' म्हणजे नेमके काय?

अशा त-हेने पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेच्या उद्दिष्टांची निश्चिती झाल्यानंतर अशा व्यवस्थेच्या स्वरूपाबाबतच्या चर्चेत शिरण्याआधी आर्थिक व्यवस्था म्हणजे नेमके काय याची सोपी व्याख्या करूया. अर्थशास्त्राच्या व्याख्येचा आधार घेऊन असे म्हणता येईल की आर्थिक व्यवस्था म्हणजे समाजातील वस्तू व सेवांचे उत्पादन, वितरण व उपभोग ही कामे करणारी व्यवस्था. तेव्हा आर्थिक स्वरूपाबाबत विवेचन करताना आपल्याला प्रामुख्याने पुढील घटकांविषयी विचार करावा लागेल.

- १) उत्पादनाचा भौतिक पाया व उत्पादनाचे स्वरूप (शेती उत्पादन, औद्योगिक उत्पादन व सेवा या क्षेत्रांचे स्वरूप)
- २) उत्पादनाची साधने (भांडवल, कच्चा माल, तंत्रज्ञान, श्रम इ.) व या साधनांवरील मालकी, वापर, तसेच व्यवस्थापन व संवर्धनाची जबाबदारी
- ३) बाजारपेठेचे स्वरूप
- ४) संस्थात्मक रचना व त्यातून निर्माण होणारे आर्थिक संबंध

भाग २ : पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची रचना

ह्या भागात पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची रचना कशी असावी याबाबत ठोस मांडणी करणाऱ्या काही सूत्रांची चर्चा केली आहे. या चर्चेमधून अशा पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचे एक चित्र वाचकाच्या मनामध्ये उभे करण्याचा उद्देश आहे. अर्थात हे चित्र संक्रमण टप्प्यावरचे आहे. ह्या चित्रातील टप्पा गाठणे हे सध्याच्या परिस्थितीमध्ये कठीण वाटले तरी आर्थिक, तांत्रिक, राजकीय, सामाजिक दृष्टीने अशक्य वा अप्राप्य असे त्यात काहीही नाही हे लक्षात घ्यायला हवे. त्याचप्रमाणे ह्या चित्राची उभारणी आधीच्या भागातील

मूल्यधारणा व उद्दिष्टे यांनुसार केली आहे हे नमूद करायला हवे.

ह्या भागातील चर्चेची मांडणी तीन उपविभागांत केली आहे. (अ) उत्पादनाचा भौतिक पाया व स्वरूप, (ब) उत्पादनाची साधने आणि (क) बाजारपेठ, संस्थात्मक रचना व आर्थिक परस्परसंबंध. ह्या प्रत्येक उपविभागात काही सूत्रे मांडली आहेत.

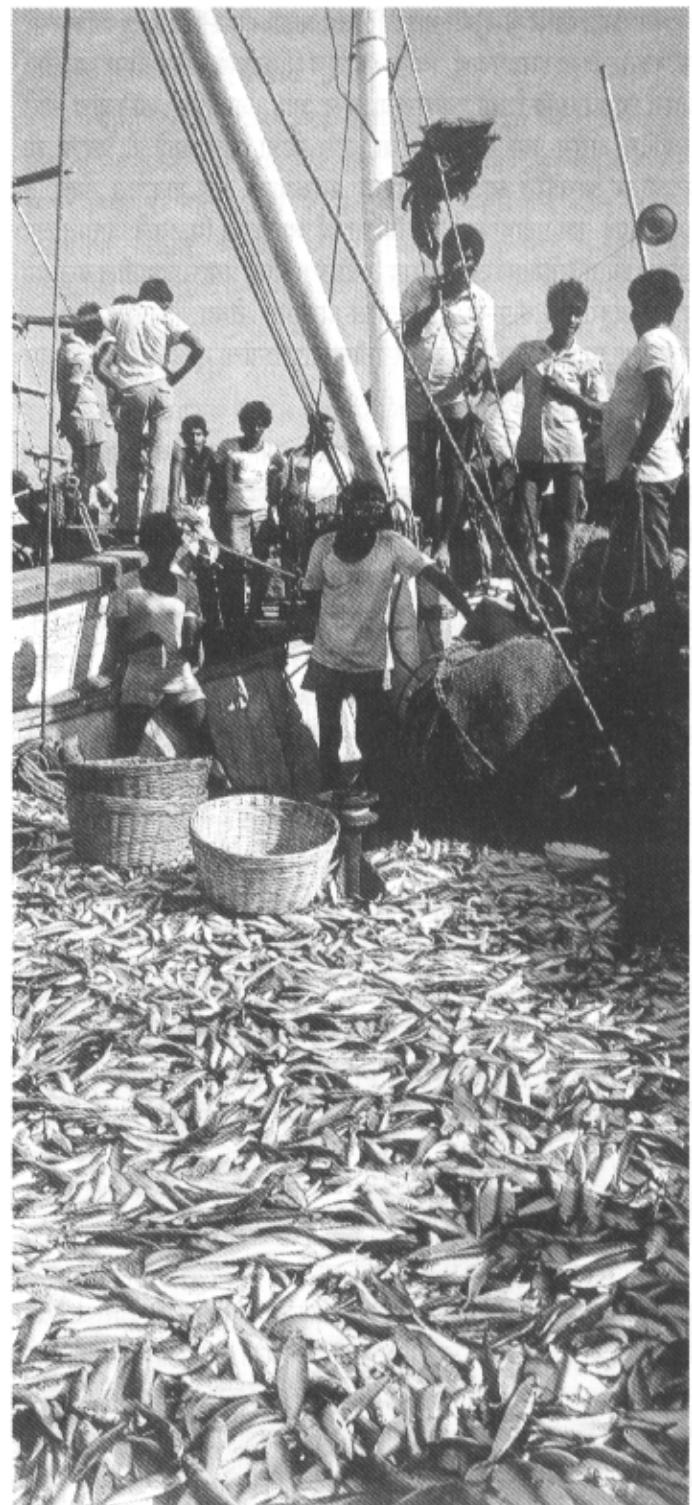
ह्या विविध सूत्रांच्या चर्चेमध्ये शिरण्याअगोदर व्यवस्थेच्या स्तरावरील एक मुद्दा मांडायला हवा. पर्यायी आर्थिक रचनेचा विचार करताना खनिज पदार्थ व ऊर्जासाधनांवर आधारित असणाऱ्या रूढ उद्योगांना व शहरांना प्रधान (किंवा) केंद्रीय स्थान देऊन चालणार नाही. त्याएवजी नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित उद्योग व त्याभोवताली उभी राहणारी ग्रामीण बाजाराची अर्थव्यवस्था उभी करावी लागेल. याचे पहिले महत्त्वाचे कारण म्हणजे रूढ 'शहरी-औद्योगिक' व्यवस्थेतील (शहरे व रूढ उद्योगांना प्रधान स्थान देणाऱ्या) अनेक गंभीर त्रुटी पाहाता सर्व लोकांच्या 'उपजीविके'च्या गरजा पुरवण्याचे उद्दिष्ट ही व्यवस्था साध्य करू शकेल अशी परिस्थिती नाही. या व्यवस्थेत मर्यादित साठे असणाऱ्या खनिज पदार्थ व ऊर्जासाधनांचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात करणे गरजेचे असल्याने पर्यावरणीय शाश्वततेच्या निकषांवर ही व्यवस्था टिकू शकत नाही. याबाबतचा दुसरा मुद्दा म्हणजे वंचितांच्या बाढत्या परिघीकरणाचा. या व्यवस्थेत वस्तू-उत्पादनाच्या क्षमतेत प्रचंड वाढ होते. मात्र आधुनिक तंत्रज्ञान व पूरक व्यवस्था अधिकाधिक लोकांना आर्थिक व्यवस्थेच्या परिघावर सतत ढकलत राहतात. त्यामुळे बहुसंख्य लोकांना गरजेच्या वस्तू व सेवांचा उपभोग घेणेही अशक्य बनते. त्याच वेळी काही थोड्या लोकांकडे मात्र संपत्तीचे व त्यामुळे आर्थिक-राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण होते. या टोकाच्या विषमतेमुळे राजकीय व सामाजिक स्तरावरदेखील ही व्यवस्था टिकाऊ (शाश्वत) बनू शकत नाही.

या महत्त्वाच्या कारणामुळे सध्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचे हे शहरी व रूढ उद्योगप्रधान असे स्वरूप कायमठेवून आपल्याला पर्यायी समाजरचनेकडे जाता येणार नाही हे स्पष्ट आहे. मूल्यधारणा व उद्दिष्टांच्या निकषांवर वांछनीय ठरणाऱ्या पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचे स्वरूप कसे असेल ह्याची चर्चा या पुढील भागात केली आहे.

अ) उत्पादनाचा भौतिक पाया आणि उत्पादनाचे स्वरूप

१) जैवमाल हा मूळ व मुख्य भौतिक आधार

मुख्यत: खनिजांपासून मिळणाऱ्या (त्यातही मुख्यत: खनिजतेलापासून मिळणाऱ्या) व इतर मानवनिर्मित पदार्थावर सध्याची 'शहरी-औद्योगिक' व्यवस्था आधारित आहे. हे पदार्थ ह्या रूढ अर्थव्यवस्थेचे मुख्य भौतिक

आधार (मटेरिअल बेस) आहेत. विविध प्रकारची प्लॉस्टिक व पॉलिपर्स, खनिजतेलजन्य इतर पदार्थ, विविध धातू व धातुसंयुगे ह्यांचा वापर जास्तीत जास्त वाढवण्याकडे या व्यवस्थेचा कल आहे. जगातील खनिजांचे साठे मर्यादित असून ज्या वेगाने त्यांचा वापर केला जात आहे ते पाहता या पदार्थावर आधारित व्यवस्था शाश्वत स्वरूपाची असू शकणार नाही, हे उघड आहे. ह्या पदार्थापैकी बहुतेक पदार्थ ज्यापासून मिळवले जातात त्या खनिज स्रोतांवरदेखील आपला घट्ट ताबा ठेवण्याचा प्रयत्न जगातील बलवान राष्ट्रे व बहुराष्ट्रीय कंपन्या सतत करत असतात. तेव्हा वंचितांच्या दृष्टीने पाहता या पदार्थावर पर्यायी व्यवस्थेतील उत्पादनांचा मुख्य भौतिक आधार म्हणून अवलंबून गहणे चुकीचे ठरेल.

या पारश्वभूमीवर खनिजांपासून मिळणाऱ्या पदार्थाएवजी तसेच इतर मानवनिर्भीत पदार्थापैकी जैवमाल (वायोमास) हा सांचा पदार्थाचा मूळ व मुख्य भौतिक आधार (ओरिजिनल मटेरिअल बेस) म्हणून स्वीकारणे योग्य ठरेल. याचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे (पृथ्वीवरील बहुसंख्य ठिकाणची) स्थानिक नैसर्गिक व्यवस्था जैवमालाची निर्मिती पुन्हा पुन्हा करू शकते. जैवमालाच्या पुनर्निर्मितीच्या क्षमतेमुळे त्यावर आधारित व्यवस्था शाश्वत स्वरूपाची बनू शकेल. वंचिताभिमुख्य विकासाच्या दृष्टीने स्थानिक पातळीवर, स्थानिक पर्यावरणातून निर्माण होणारा जैवमाल विविध कारणांनी अत्यंत उपयुक्त आहे. एकतर, तो वंचितांना स्थानिक स्तरावर उपलब्ध होऊ शकतो. त्यामुळे खनिजांपासून मिळणाऱ्या पदार्थाचे उत्पादन व वितरण या प्रक्रियांवर काहीही नियंत्रण नसल्याचा जो अनुभव वंचित गटांना आज येतो तसा पर्यायी व्यवस्थेत येणार नाही. दुसरे म्हणजे स्थानिक जैवमाल ज्यातून निर्माण होतो त्या स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवर वंचित गटांना पूर्वी अधिकार होते व अजही अनेक टिकाणी मर्यादित तरी अधिकार आहेत. त्यामुळे विकास-प्रवर्तनांची सुरुवात स्वतंत्रपणे सुरु करणे शक्य होईल. तिसरे म्हणजे स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांयासून विविध प्रकारचा जैवमाल मिळवण्याक्षाठी आवश्यक ते तांत्रिक ज्ञान स्थानिक वंचितगटांकडे अजही उपलब्ध आहे.

२) उत्पादनाचे स्वरूप : शेती उत्पादन

या क्षेत्र गोर्ऱे लक्ष्यात घेता पर्यायी अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी जैवमाल असेल. म्हणजेच आज खनिजांपासून मिळणाऱ्या पदार्थावर आधारित विविध वस्तु निर्माण करण्यावर जो भर दिला जातो त्याएवजी जैवमालाच्या उत्पादनात विविधता आणून जैवमाल-आधारित वस्तुंचो संख्या वाढवणे आवश्यक आहे. अश्रु, सरपण, चारा यांबरोबरच रोजच्या इतर विविध वस्तू तयार करण्यासाठी जैवमाल वापरला जाईल. एवढेच नव्हे तर, स्थानिक स्तरावरील

पायाभूत संस्तरेसाठी (इनफ्रास्ट्रक्चर) आवश्यक अशा अनेक गोष्टीत जैवमालाचा प्राधान्याने व मोठ्या प्रमाणात वापर करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे आजच्या व्यवस्थेतील खनिज पदार्थावरील अतिरिक्त भर कमी होऊन त्या जागी स्थानिक स्तरावर उपलब्ध असणारा व वंचितांच्या आवाक्यातील व पर्यावरणानेही अशा जैवमालाचा वापर करण्यात येईल. यासाठी जैवमालाचे उत्पादन वाढविणे व त्यातील विविधता व त्याचा दर्जा वाढविणे यावर भर द्यावा लागेल. (अर्थात जैवमालाव्यतिरिक्त इतर पदार्थांचा वापर ताबडूतोब व संपूर्णत: थांबवणे शक्य नाही. संक्रमणकाळात एका बाजूने जैवमालाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढवतानी त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणी व त्रुटींवर मात करण्यासाठी आवश्यक तेथे, तारतम्याने व नेमक्या प्रमाणात या इतर प्रकारच्या पदार्थांचा वापर करते राहावे लागेल.)

अशा तन्हेमे जैवमाल हा उत्पादनांचा मुख्य भौतिक आधार बनेल्याने पर्यायी व्यवस्थेत शेतीचे स्वरूप बदलेल. अन्नधान्ये, गळित धान्ये, फळफळावळ, भाज्या आणि नगदी पिके यांच्या उत्पादनाबरोबरच विशेषत: पायाभूत संरचनेसाठी कच्चा माले म्हणून लागणाऱ्या विविध प्रकारच्या जैवमालाचे उत्पादन हाती घ्यावे लागेल. (उदा. बांबू, छोटे लाकूड देणारी विविध प्रकारची झाडे, विविध प्रकारचे दोर (फायबर) देणाऱ्या वनस्पती, रेझीनसारखी रसायने देणाऱ्या वनस्पती इ.) थोडक्यात पर्यायी रचनेत शेतीची व्याख्या 'विविध प्रकारच्या जैवमालाचे उत्पादन' अशी क्राकी लागेल.

३) उत्पादनाचे स्वरूप : औद्योगिक व सेवा क्षेत्र

शेतीप्रमाणेच औद्योगिक क्षेत्राचेही (मूलभूत अवजड उद्योग, यंत्रोत्पादन, उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन) स्वरूप पर्यायी रचनेत आमूलाग्र बदलेल. पायाभूत संरचनेच्या उभारणीषध्ये तसेच विविध उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनात जैवमाल-आधारित व्यवस्था जशी केंद्रस्थानी येत जाईल तेशी मूलभूत अवजड उद्योगांची गरज कमी होत जाईल. पर्यायी व्यवस्थेतही त्यांची गरज भासेल. परंतु त्यांच्या वाढीकडे एक स्वतंत्र उद्दिष्ट (अर्थवा योग्य) म्हणून न पाहता आर्थिक व्यवस्थेच्या उभारणीकरता गरज असेल तशी (साधन म्हणून) त्यांची वाढ होईल. जैवमाल-आधारित व्यवस्थेत स्थानिक पातळीवरील जैवमाल उत्पादनाला काळीचे स्थान असल्याने वाहतुकीची गरज आणि व्याप्ती यांचे स्वरूप बदलेल. वाहतुकीमध्ये आज खर्च होणाऱ्या प्रचंड ऊर्जेची यामुळे व्यवस्थेत होऊन खनिज तेलावरील अवलंबन कमी होईल. संक्रमणकाळात अवजड उद्योगांबरोबरच आर्थिक व्यवस्थेच्या वाढोसाठी इंजिनिअरिंग उद्योगांची गरज लागेल. कमी शिक्षण असलेल्या वंचित गटातील लोकांना या क्षेत्रातून मोठा रोजगार निर्माण होऊ शकतो. उपभोग्य वस्तूंचे

उत्पादनही आजच्याप्रमाणे केंद्रित पद्धतीने न होता स्थानिक पातळीवर, स्थानिक कच्चा माल वापरून होईल.

याचबरोबर जैवमाल-आधारित रचना उभी करण्यासाठी जैवमालाचे उत्पादन व त्यावर प्रक्रिया यावर संबंधित विविध उद्योग उभे राहतील. यामुळे आज बेरोजगारीची जी तीव्र समस्या भेडसावत आहे ती बन्याच प्रमाणात सुटण्यास मदत होईल. जैवमाल-आधारित अर्थव्यवस्था उभी करताना जैवमालाच्या उत्पादनात, दर्जात व वैविध्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढ करावी लागेल. अशा जैवमालाच्या उत्पादनासाठी रासायनिक खते व कीटकनाशके यांचा वापर टाळून सेंद्रिय खते व औषधे यांचा वापर करावा लागेल. या सेंद्रिय खते, औषधे, स्थानिक बियाणे यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणे हा एक मोठा जैवमाल-उद्योग असेल. तसेच जैवमालाचे सार्वत्रिकीत्या व मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्यासाठी आवश्यक त्या पाण्याच्या स्थानिक स्रोतांचे व साठवणुकीचे व्यवस्थापन व पुरवठा हादेखील महत्वाचा 'जैवमाल-आधारित सेवाउद्योग' होऊ शकेल.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे जैवमालाचा रोजच्या जीवनामध्ये व पायाभूत संरचनेमध्ये वापर करता यावा म्हणून त्या जैवमालावर विविध प्रक्रिया करणारे उद्योग मोठ्या प्रमाणात उभारावे लागतील. त्या प्रक्रिया केलेल्या जैवमालापासून पायाभूत संरचनांसाठीच्या इमारती व इतर बांधकामासाठी लागणारे विविध घटक व वस्तू बनवणे हादेखील मोठा उद्योग असेल.

अशा तऱ्हेने स्थानिक जैवमाल-आधारित उत्पादनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणारे प्राथमिक उद्योग, त्या प्राथमिक उत्पादनांचा वापर करून स्थानिक स्तरावर नवनवीन उत्पादने करणारे उद्योग, या सान्या उत्पादनांची स्थानिक स्तरावर विक्री व पुरवठा करणारे व्यवसाय, त्या उद्योगांना इतर आदाने वा कच्चा माल/सेवा पुरवणारे व्यवसाय या साखळीतून स्थानिक अर्थव्यवस्थेची उभारणी करता येईल. (येथे 'स्थानिक अर्थव्यवस्था' या संज्ञेचा अर्थ बदलता च्यावा लागेल. त्यात वाड्यांची/पाड्यांची, अनेक पाड्यांची एकत्रित, गावांची, पंचक्रोशींची, तालुक्यांची व जिल्ह्यांची अशी उतरंडीची रचनाही करता येईल.)

ब) उत्पादनाची साधने

उत्पादनाच्या साधनांमध्ये उत्पादनासाठी आवश्यक कच्चा माल, भांडवल, तंत्रज्ञान, श्रम इत्यादींचा समावेश होतो. आजच्या आर्थिक व्यवस्थेत उत्पादनाच्या साधनांवर समाजातील संख्येने छोट्या पण प्रबल समाजगटांची मालकी आहे. त्यातूनच आर्थिक, राजकीय सतेच्या केंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळते. आजच्या भांडवलसंघन उत्पादन प्रक्रिया, उच्च तंत्रज्ञानाचा

विकास यांमुळे मानवी श्रमांची गरज कमी होत जाते आणि नैसर्गिक संसाधनांचीही अक्षम्य अशी नासाडी होते.

पर्यायी आर्थिक व्यवस्था जैवमाल-आधारित असल्याने आज उत्पादनासाठी आवश्यक मानल्या जाणाऱ्या अनेक गोष्टींना त्यात 'महत्वाचे' स्थान असणार नाही. (उदा. खनिज साधने, ऊजेचे रूढ स्रोत, उच्च व आधुनिक तंत्रज्ञान, भांडवल संचय इत्यादी) परंतु उत्पादन-साधनांच्या मालकीचा प्रश्न तरीही कठीचा असेल. युटोपिआमधील पर्यायी समाजरचनेत उत्पादन-साधने सामुदायिक मालकीची बनतील आणि त्यावर कोणत्याही एका वर्गाची मक्केदारी नसेल असे म्हटले जाते. मात्र, संक्रमणकाळात खाजगी मालकीचा पूर्ण बीमोड होणे कठीण आहे. तेव्हा त्याही परिस्थितीमध्ये या उत्पादन-साधनांचा वापर अधिकाधिक प्रमाणात वंचितांच्या उपजीविका-सुरक्षिततेच्या दृष्टीने करण्यासाठी काही ठोस पावले उचलावी लागतील. जैवमाल-आधारित अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक अशा काही उत्पादनसाधनांची चर्चा पुढे केली आहे.

१) नैसर्गिक संसाधनांचा प्राधान्याने वापर व त्यांचे संवर्धन

जैवमाल-आधारित अर्थव्यवस्थेत जैवमालाचे उत्पादन करण्याच्या स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचे (जमीन, जंगल, पाणी) महत्व केंद्रीय असेल. तेव्हा स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचा वापर स्थानिक वंचितांच्या उपजीविका-सुरक्षिततेच्या दृष्टीने प्राधान्याने व्हायला हवा. नैसर्गिक संसाधनांच्या गैर

वापराला आला घालण्याबरोबरच स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांवरील स्थानिक वंचितांच्या कायदेशीर, पारंपरिक, तसेच सामूहिक वापराच्या हक्ककांचे संरक्षण करणे हा कर्णीचा मुद्दा ठरेल. या दृष्टीने जयीन मालकीच्या केंद्रीकरणाचा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो. गेल्या काही दशकांमध्ये जमीन पुनर्वाटपाचा मुद्दा मागे पडल्यासारखा झाला आहे. पर्यायी व्यवस्थेचा विचार करताना पुनर्वाटपाचा कार्यक्रम महत्त्वाचा ठरेल. तसेच जमिनीबरोबर जंगल, पाणी यांवरील वंचितांचा हक्क व हक्कदारीचा (एन्टायटलमेंट) मुद्दाही महत्त्वाचा ठरतो. पाणी व जंगले यांवर मालकी अथवा वापराचे हक्क वंचितांना मिळणे गरजेचे आहे.

या हक्कांबरोबर स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची प्राथमिक उत्पादकता वाढविणे हादेखील महत्त्वाचा घटक आहे. (प्राथमिक उत्पादकता म्हणजे स्थानिक नैसर्गिक व्यवस्थेबाबीरील कोणतेही पदार्थ-उदाहरणार्थ, पाणी, खेत, इत्यादी- न वापरता साधलेली जैवमालाचे उत्पादन करण्याची अंतर्गत क्षमता), ही प्राथमिक उत्पादकता वाढविण्यासाठी स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांची धारणक्षमता व दर्जा वाढविणे महत्त्वाचे टरते. अर्थात याचा अर्थ जैवमालाची निर्मिती करण्यासाठी बाहेरचे कोणतेही पदार्थ अथवा आदाने वापराची नाहीत असा नव्हे. मात्र बाहेरील आदाने वापरताना त्यांचा वापर तारतम्याने, नेमका व आवश्यक तेथेच केला जाईल, त्यांच्यावर दीर्घ पल्ल्याचे अवलंबित्व निर्माण होणार नाही व इतरांवर अन्याय करून त्यांची आयात केली जाणार नाही अशा सर्व पथ्यांचे यालन करावे लागेल.

२) समान याणी वाटपावे सूत्र

जैवमालवृद्धीसाठी भारतासारख्या हवामानामध्ये पाणी हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. विशेषत: दक्षिण भारतात पाण्याची टंचाई हा जैवमालाच्या उपलब्धतेच्या दृष्टीने एक मोठा अडसर ठरतो.

या पाश्वभूमीवर 'पाण्याचे क्षमतेच्या तत्त्वावर सर्वांना वाटप' ही महाराष्ट्रातील पर्यायवादी चळवळीची मागणी पर्यायी समाजरचनेसाठी दिशादर्शक ठरेल. समान पाणी वाटपाच्या तत्त्वामध्ये प्रत्येक कुटुंबाला त्याच्या उपजीविका-सुरक्षिततेला आवश्यक तेवढे उत्पादन करण्यासाठी आवश्यक तेवढ्या याण्याची हमी देण्याची कल्यना आहे. यामुळे सर्वांना समान पाणी मिळेल व त्यामध्ये भूमिहीनांसकट गावातील सर्व कुटुंबे सामील असतील असा हा विचार आहे. काही अभ्यासकांच्या मते जमिनीप्रमाणेच पाणी हे देखील उत्पादनाचे महत्त्वाचे साधन असल्यामुळे पाण्याचे समान वाटप करणे म्हणजे उत्पादन साधनांचे पुनर्वाटप करणे आहे. समान पाणी वाटपाचे तत्त्व वंचित घटकांसाठी अनेक दृष्टीनी क्रांतिकारक बदलाचे साधन ठरू शकते.

३) पुनर्निर्मितिक्षम ऊर्जासाधनांना प्राधान्य

उत्पादनासाठी वापरली जाणारी ऊर्जासाधने हा आर्थिक व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. आजच्या व्यवस्थेत ऊर्जेच्या रूढ स्रोतांचा (कोळसा, खनिज तेल, अणुऊर्जा, मोठी धरणे इ.) वापर कार मोठ्या प्रमाणावर होतो. या स्रोतांचे तीव्र व धोकादायक वाटावेत असे पर्यावरणीय दुष्प्रिणाम आता पुरेसे स्थग झालेले आहेत. या रूढ ऊर्जासाधनांचे स्रोत पृथ्वीवर विशिष्ट ठिकाणीच उपलब्ध असल्याने त्या स्रोतांवर मक्तेदारी निर्माण केली जाते. त्यामुळे ही ऊर्जासाधने गरीब देश व त्यातील वंचित समाजघटकांना परवडेल अशा किंमतीत व पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होणे कठीण असते. तेव्हा पर्यायी समाजरचनेचा विचार करताना या ऊर्जासाधनांवर अवलंबून चालणार नाही.

पर्यायी व्यवस्थेत सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, जैवमालापासून मिळणारी ऊर्जा, प्राणीज ऊर्जा अशा प्रकारचे पुनर्निर्मितिक्षम (रिन्युएबल) ऊर्जास्रोत वापरण्यावर मुख्य भर राहील. हे ऊर्जास्रोत वापरावयाच्या तंत्रज्ञानाचा विकास वेगाने करण्यासाठी व्यापक व प्रामाणिक प्रयत्न करावे लागतील. हा विकास करताना त्यातून निर्माण होणारे तंत्रज्ञान निसर्गस्नेही, स्थानिक अर्थव्यवस्थेला गती देणारे, स्थानिक जैवमाल-आधारित उत्पादनांचा जास्तीतजास्त वापर करणारे असेल ही काळजी घ्यावी लागेल.

४) अनुरूप तंत्रज्ञान व रोजगार निर्मितीला प्राधान्य

पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेत भांडवलसंघन उद्योगांऐवजी श्रमसंघन उद्योगांची वात धरावी लागेल. या सूत्राचा वापर केवळ जैवमाल-आधारित उद्योगातच नव्हे तर इंजिनिअरिंग उद्योगातही करावा लागेल. भांडवल जास्त लागणाऱ्या संगणकीय, स्वयंप्रेरित यंत्रांपेक्षा कामगारचलित यंत्रे वापरण्यावर भर घावा लागेल. मात्र, रोजगारनिर्मितीच्या प्रश्नाचे उत्तर रूढ विचारप्रणालीप्रमाणे केवळ संघटित इंजिनिअरिंग उद्योगात किंवा सेवा उद्योगांमध्ये शेंधून चालणार नाही, तर त्यासाठी जैवमाल-निर्मिती व संबंधित क्षेत्रांमध्ये रोजगारनिर्मितीसाठी मोठी गुंतवणूक करावी लागेल.

स्थानिक जैवमाल वापरण्यारी अर्थव्यवस्था उभी करण्यासाठी लागणारे उद्योग उभारण्यासाठीचे तंत्रज्ञान हा एक कर्णीचा मुद्दा आहे. स्थानिक जैवमाल, स्थानिक ऊर्जासाधने व स्थानिक भजूर, कारागीर यांचा वापर करणारे अनुरूप तंत्रज्ञान विकसित करण्यावर पर्यायी रचनेत भर घावा लागेल. हे तंत्रज्ञान कार्यक्षमता, उत्पादनक्षमता, उत्पादनांची विश्वासार्हता या निकषांवरदेखील पुरेपूर उत्तरेल याची काळजी घ्यावी लागेल.

क) बाजारपेठ, संस्थात्मक रचना व आर्थिक संबंध

१) बाजारपेठ

बाजारपेठेचे आजच्या व्यवस्थेतील स्वरूप व भूमिका पर्यायी समाजरचनेत अर्थातच कायम ठेवता येणार नाही. आजच्या बाजारपेठेत मक्तेदारी, साठेबाजी, अवास्तव किमती, अवास्तव नफा, आर्थिकेतर लाभांसाठी अडवणूक असे अनेक गैर प्रकार आढळतात.

पर्यायी रचनेत बाजारपेठेतील सर्व सक्रिय घटकांवर शासनाद्वारे जेनतेची सक्त निगराणी अथवा नियमन असावे लागेल. त्याचबरोबरीने खाजगी घटकांच्या अर्थव्यवहाराचे अप्रत्यक्ष/प्रत्यक्ष नियंत्रण नियोजनयंत्रणेमार्फत करता येईल. संक्रमण काळात बाजारपेठेची गरज असली तरी हळूहळू बाजारपेठेतील खाजगी घटकांच्या ताकदीवरील बंधने वाढवत न्यावी लागतील व अशाप्रकारे बाजारपेठेचे स्वरूप बदलण्याकडे लक्ष पुरवावे लागेल. उदाहरणार्थ, स्थानिक बाजारव्यवस्थेच्याद्वारे झाला तरी घाऊक स्तरांवरील विनिमय पूर्णपणे मुक्त बाजाराच्या माध्यमातून न होता 'उत्पादन व वितरणाचा समन्वय' करणाऱ्या लोकनियंत्रित अशा खास संस्थांच्या माध्यमातून अथवा मार्गदर्शनाखाली होऊ शकेल.

क्षेत्राक्षेत्रांतील गरजा व परिस्थिती यांना अनुसरून त्या त्या क्षेत्रात बाजारपेठेला किंती व कसा वाव द्यायचा हा निर्णय बदलत जाईल व त्याप्रमाणे त्या क्षेत्रांतील नियोजनाची खोली व आवाकाही बदलत जाईल. काही क्षेत्रांत अगदी तपशीलवार नियोजन केले जाईल. काही क्षेत्रांत केवळ दिशादर्शनापुरते नियोजन असेल, तर काही क्षेत्रांत नियोजन नसेल.

२) संस्थात्मक रचना व नवे आर्थिक परस्परसंबंध

स्थानिक अर्थव्यवहारात समर्थपणे सामील होण्यासाठी समान आर्थिक हितसंबंध असणाऱ्या वंचितांच्या नव्या आर्थिक संस्था उभ्या कराव्या लागतील. या संस्थांची बांधणी सहकारी संस्था, स्वयंसेवी संस्था, पतपेढ्या, कंपन्या किंवा इतर नावीन्यपूर्ण अंतर्रचना असणाऱ्या संस्थांच्या रूपाने करावी लागेल.

या नव्या संस्थांमध्ये भूमिहीनांच्या जैवमालनिर्मिती सहकारी संस्था, वंचित वर्गांतील स्थियांचे भाजीपाला उत्पादक गट, स्थियांच्या सरपण निर्मिती सोसायट्या, बरड जर्मीन 'पालकां'ची (मालक नव्हे) वृक्षलागवड कंपनी अशांसारख्या जैवमाल उत्पादनामध्ये भाग घेणाऱ्या संस्था असतील. त्याचप्रमाणे भूमिहीनांच्या व स्थानिक कारागीरांच्या लाकूडप्रक्रिया सोसायट्या, जैविक खत निर्मिती संघ यांसारख्या आर्थिक संस्था उभ्या करणेदेखील उपयोगी ठरेल. वंचित घटक अशा आर्थिक संस्थांच्या माध्यमातून स्थानिक

गरजा पुरवण्यासाठी व स्थानिक पायाभूत संरचनेसाठी लागणारी उत्पादने बनविण्यामध्ये समर्थपणे भाग घेऊ शकतील.

अशा तळेने नैसर्गिक संसाधनांवर प्राधान्याचा हक्क (वापराचा वा मालकी) हा वंचितांच्या नियंत्रणाखालच्या आर्थिक संस्थांकडे असेल. प्रत्यक्ष कायदे व नियम करून वा वित्तपुरवठ्यातील अटीच्या अप्रत्यक्ष मार्गांचा वापर करून शासनयंत्रणा त्यासाठी प्रयत्न करू शकेल.

वंचितांच्या आर्थिक संस्थांची बांधणी केल्यावर या आर्थिक संस्था, स्थानिक स्तरावरील इतर बलवान गट व विविध सरकारी संस्था यांच्यात नवीन आर्थिक परस्परसंबंध निर्माण करावे लागतील. उदाहरणार्थ, वंचितांची लाकूडप्रक्रिया सोसायटी, गावातील जमीनमालकांची वृक्षलागवड सोसायटी व सरकारी वित्तीय संस्था यांच्यातील त्रिपक्षी करारानुसार जमीनमालकांना वनलागवडीसाठी वित्तीय मदत पुरवली जात असताना त्यांचे लाकूड उत्पादन काही विशिष्ट (स्थिर) किंमतीला वंचितांच्या लाकूडप्रक्रिया सोसायटीला देणे बंधनकारक राहील. अशा नवीन्यपूर्ण आर्थिक परस्परसंबंधांचे दुसरे उदाहरण म्हणजे गावाला नवीन कालव्याने पाणीपुरवठा करताना गावातील उपजाऊ जमिनीपैकी काही टक्के जमीन दीर्घकाळाच्या करारानुसार वंचित स्थियांच्या भाजीपाला उत्पादन गटाना देण्याचे बंधन घालण्यात येईल.

वर नमूद केलेल्या नव्या आर्थिक परस्परसंबंधांना बळ देण्यासाठी वंचितांच्या आर्थिक संस्थांना उपक्रम सुरु करण्यासाठी सवलतीच्या पण परवडणाऱ्या दराने वित्तपुरवठा करण्यासाठी खास वित्तीय व्यवस्थाही उभी करावी लागेल.

समारोप

या छोट्याशा टिप्पणीत पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेचे सखोल व सविस्तर चित्रण करणे कठीण आहे. त्यामुळे आर्थिक व्यवस्थेतील सर्व मुद्द्यांचा, घटकांचा येथे विचार केला आहे असा अजिबात दावा नाही. मात्र त्यातील महत्वाच्या सूत्रांची थोडक्यात मांडणी करून पर्यायी आर्थिक व्यवस्थेची सर्वसाधारण कल्पना वाचकाना यावी असा येथे प्रयत्न केला आहे. पर्यायी व्यवस्थेच्या ह्या चित्रातून अनेक महत्वाचे मुद्दे पुढे येतात. त्यांची चर्चाही येथे केलेली नाही. उदाहरणार्थ, पर्यायी विकास म्हणजे उद्योगांना, तंत्रज्ञानाला, आर्थिक वाढीला व समृद्धीला आंधळा विरोध असा एक गैरसमज प्रचलित आहे. या चित्रावरून स्पष्ट होईल की तंत्रज्ञान, उद्योग, आर्थिक वाढ, समृद्धी या सर्वांचा पर्यावरणस्नेही व समतावादी दृष्टिकोणातून सजग व डोळस स्वीकार हे पर्यायी विकासनीतीचे महत्वाचे सूत्र आहे.

आर्थिक व्यवस्थेचे हे चित्रण करताना ह्या राज्यव्यवस्थेची घडण सुयोग्य असा सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय अवकाश असल्याशिवाय होऊ शकणार नाही याची स्पष्ट जाणीव असली पाहिजे. त्या दृष्टीने पर्यायी समाजरचनेचा विचार करताना आर्थिक व्यवस्थेबोरवरच सामाजिक, सांस्कृतिक प्रबोधन व चलवळी तसेच ह्यासाठीचे राजकारण ह्यांचादेखील खोलात जाऊन विचार व त्यावर कृती करावी लागेल.

शेवटी, सदर लेख हा आमच्या संस्थेतें तयार करण्यात आलेल्या पर्यायी विकास प्रतिमानावरील सविस्तर दस्तावेजावर अवलंबून आहे. (सदर दस्तावेज आमच्याशी संपर्क साधल्यास उपलब्ध करून देऊ.) सदर दस्तावेजाची निर्मिती करताना पर्यायी विकासाचे अनेक अभ्यासक व विविध चलवळीमधील कार्यकर्त्यांची भरघोस व अनमोल अशी मदत मिळाली आहे. त्या दस्तावेजामध्ये व ह्या लेखामध्ये त्या सर्वांचे मोठे योगदान आहे. त्या सर्वांची नावे येथे लिहिणे शक्य नसले तरी त्यांचे ऋण आम्ही मानतो.